

naišli su bradati ljudi koji su nosili puške sa krvavim noževima, a i u ruci su držali krvave noževe. Svi su bili dobro naoružani. Jedan je došao kod mene i pita me: 'Šta si ti?' Ja mu kažem: 'Ja sam čovek, seljak'. A on meni kaže: 'Ti si komunist.' Ja kažem da nisam, on meni kaže: 'Lezi da te koljem, milion ti bogova'. A ja ga onda pitam zašto da me kolje kad nikoga nisam ubio niti sam kome šta skrivio. Zatim on mene uhvati za bradu i povuče nož da me zakolje..." Ilko Franjkušić živio je prerezanog grkljana, čulo se kako mu šišti iz grla zrak. Umro je 1977.

Bez milosti i obzira

Vojvoda Petar Bačović šalje 23. listopada brzojav Draži Mihailoviću, u kojemu stoji: "U operacijama Prozor zaklano preko 2000 Šokaca i Muslimana. Vojnici se vratili oduševljeni." Bačović, bezbela, pregoni i povećava rezultate kampanje, tako da sedamdeset godina kasnije fra Tomislav Brković, gvardijan samostala na Šćitu, kaže da bi žrtava moglo biti oko 1500. Većini se imena znaju. Ako je "operacija Prozor" trajala 48 sati, a u stvarnosti je trajala i nešto kraće, svakog je sata ubijen 31 čovjek. Masovnih strijeljanja nije bilo, pljačkani su i ubijani, uglavnom, pojedinačno. Događaj je, u moralnom, emocionalnom i socijalnom smislu, tim traumatičniji.

Odakle su stigle ubojice? Uglavnom s lijeve strane Neretve, iz istočne Hercegovine, te iz ona dva granična sela prema Kupresu. Većinom, ti ljudi nisu poznavali svoje žrtve. Ako su izvan mita i legende nalazili i neke žive razloge za osvetu, oni se, sa svim sigurno, nisu osvećivali onima za koje bi znali da su njima ili nekome od njihovih učinili zlo. Ubijali su, dakle, da ubiju svakog "Šokca" i "Muslimana", bez milosti i obzira, muškarce i žene, svu čeljad veću od puške. To bi se, bez straha od krupnih riječi i pravnih termina, mirne duše moglo nazvati genocidom.

Tko su bile vojvode koje su ih povele u pljačku i klanje? Nikšićanin Petar Bačović bio je predratni advokat, a od ljeta 1941. do proljeća 1942. šef kabineta ministra unutarnjih poslova u takozvanoj Vladi narodnog spasa, kojom je, pod njemačkim protektoratom, upravljao general Milan Nedić. Nakon toga prelazi u istočnu Bosnu, i kao četnički vojvoda surađuje s Nijemcima i Talijanima. Pred kraj rata napušta Dražu Mihailovića i stavlja se pod komandu vođe crnogorskih četnika Pavla Đurišića, s kojim se povlači prema Austriji. Nakon što propada dogovor s vlastima NDH, Bačović, ironijom sudbine, svršava u Staroj Gradiški ili u Jasenovcu.

Dobroslav Jevđević zanimljivija je i još mračnija figura. Rođen 1895. u Prači, gradiću u istočnoj Bosni, koji ulazi u povijest s izgradnjom uskotračne pruge Sarajevo-Višegrad, kao dječak dolazi u Sarajevo i sudjeluje u zavjeri oko atentata na zemaljskog poglavara Oskara Potioreka. Što je neobično, jer je tada imao samo trinaest godina. Bilo je to 1908, a šest

godina kasnije, eto ga i među mladobosancima. Premda se u Dedijerovom kanonskom djelu o atentatu "Sarajevo 1914" Jevđević spominje na dvadesetak mjesta, nije moguće ustanoviti kakva je bila njegova uloga. Rijetko ga spominju i preživjeli zavjerenici, u memoarima ili izjavama. Činjenica je, međutim, da je napisao, i kod zagrebačke Binoze, uglednog izdavača koji je upravo započinjao s objavljivanjem prvih izabranih djela Miroslava Krleža, 1934. objavio knjigu "Sarajevski atentatori". U svoje vrijeme bila je to jedna od prvih cjelovitih knjiga o Sarajevskom atentatu, dramatično-patetična u intonaciji, ali i krajnje nepouzdana. Jevđević je, gestom paranoičara i preteče današnjih teoretičara zavjere, tražio i nalazio unutrašnje izdajnike, krivice i lažljivce među mladobosancima, denuncirao Danila Ilića i Nedeljka Čabrino-

stiče u Split, gdje s još jednim vojvodom, Ilijom Trifunovićem Birčaninom, radi na formiranju četničkih vojnih odreda i njihove koordinacije pod talijanskim zapovjedništvom. O Jevđevićevim ideološkim nazorima, a možda i o kontinuitetu paranoičnog uklona u odnosu na stvarnost, govore njegovi izvještaji Draži Mihailoviću, u kojima, recimo, tvrdi da u partizanskim proleterskim brigadama ima mnogo "Jevreja, Cigana i muslimana".

Plava garda

U ljetnom proglasu 1942, dva mjeseca pred zločin u Rami, Jevđević grmi protiv partizana: "Oni uništavaju srpske crkve i dižu džamije, sinagoge i katoličke hramove." Malo nakon Rame, Draža Mihailović ga šalje u Sloveniju, gdje u dogovoru s Nijemcima radi na ustrojavanju takozvane Plave garde, slovenskih četnika, koje je

Četnici iz Trebinja, 1942. (veća fotografija); Ivo Bulaja (gore) imao je 17 godina kada su mu u dva listopada dana četnici zaklali oca i pobili jedanaest ukućana, a njega učinili invalidom za cijeli život; Aleksa Franušić (dolje) nekim je čudom preživio klanje jer mu je četnik promašio žilu kucavicu

vića, a Principa proizveo u vrhunaravnoga, biblijskoga sveca. Iako je se često spominje, i još češće se na nju nailazi po zagrebačkim antikvarijatima (po svoj prilici, bio je to Binozin bestseller), od Jevđevićeve knjige u međuvremenu nije ostalo ništa, njegovi nalazi i otkrića ostali su, uglavnom, nepotvrđeni. Do 1929. i zabrane Organizacije jugoslovenske nacionalističke omladine, Orjune, Dobroslav Jevđević bio je jedan od njezinih vođa. Nakon toga bio je u vrhu Jugoslovenske nacionalne stranke, generala Petra Živkovića i Bogoljuba Jeftića, a nakon sloma Kraljevine Jugoslavije

predvodio vojvoda Karl Novak, i objedinjavanju antikomunističke fronte. Zatim prelazi u Dubrovnik, gdje ostaje sve do pred pad Italije, kada odlazi u Rijeku, Trst, Rim, Opatiju...

Sljubljene paranoje

Naročito je zanimljiv kraj Dobroslava Jevđevića. Amerikanci ga 1945. razotkrivaju u izbjegličkom logoru Grottaglie, na jugu Italije. Legenda govori da je tamo bio skupa s Viktorom Gutićem, predratnim banjalučkim advokatom, Pavelićevim županom Velike župe Pokuplje, protiv čijih je pogroma Srba prosvjedovala čak i njema-

Bili su blaži prema Muslimanima nego Hrvatima. To je neobično, u drugim krajevima Bosne prema Muslimanima su bivali okrutniji

čka vojna komanda. Ali dok su Gutića izručili Jugoslaviji, da bi u Sarajevu bio osuđen na smrt, Jevđevića nisu dali.

Dobroslav Jevđević živio je u Rimu, iako su jugoslovenske vlasti uporno tražile njegovo izručenje, u kriznim situacijama skrivao se u crkvenim seminarima i samostanima. Bio je zaštićen austom antikomunista, koju je stvarao cijeloga života i kojim je, očito, efikasno maskirao masovne zločine u kojima je sudjelovao u istočnoj Bosni, Hercegovini, Rami... I tko bi u Rimu, među filofašističkim klerom, usred globalne antisovjetske i antikomunističke paranoje, a

čkog zločina 1942, akumulacijskog potopa 1968, godine 1993. došlo je, najprije u Prozoru, do rata između Hrvata i Muslimana. U gradu Prozoru Muslimani su bili u većini, dok su na teritoriju općine Hrvati bili većina. Rat je trajao kratko, a pamtit će se, kao i sve drugo unutar male izolirane zajednice, do kraja vijeka. Takvo je pamćenje zla legenda, ispunjena samosažaljenjem i optuživanjem drugoga. Osvetu rađa samosažaljenje, a ne gnjev.

Sva ova duga priča, uvod je kratkoj vijesti: u izdanju franjevačkog samostana Rama-Šćit, prije mjesec dva, u zimu 2014. tiskana je knjiga naslova "Rama 1942." U njoj je veliki tekst Ive Goldsteina, u kojemu se, nizanjem mogućih uzroka i posljedica, nastoji stvoriti okvir jednome masovnom zločinu. Slijede kraći tekstovi Ive Bunca, Stjepana Lovrića i Nerzuka Čurka, te iznimno dragocjen niz svjedočenja, što ih je od osamdesetih godina prikupljao Anto Jeličić. I na kraju lista ubijenih i nestalih ljudi, Hrvata i Muslimana, u Rami od 1941. do 1947. Bio je, ni to nisu zaboravili, u Rami za vrijeme masakra i jedan Srbin. Zvonko Ivezic se zvao. A neki govore i da se zvao Zvonko Ivetić. Bio je lugar, mnoge je ljude u ta dva strašna dana u svojoj kući sakrio i spasio. Svjedočili su o tome i na suđenju Draži Mihailoviću.

Oslobađajuća riječ

U uvodu ove knjige, koju u ime nakladnika potpisuje fra Tomislav Brković, gvardijan samostana na Šćitu, sjašan dokumentarist i sakupljač starih fotografija svoga kraja, autor knjige "Fratri u zgodama i nezgodama", svojevrstnog leksikona bosanskih fratarskih viceva, anegdota, podvala i pasjaluka, u nepotpisanom tekstu snagom i silinom manifesta zajednice piše ovako: "Upravo je nakana ove knjige da se četnički zločin - jedan od najvećih tijekom Drugoga svjetskog rata uopće - sagleda iz povijesne perspektive, u okolnostima koje su mnogo složenije nego što se misli i navodno znade. Naša je odgovornost prema istini da izađemo iz povijesnog neznanja o našem ramskom kraju i iz dogmatskog stava kako je tu sve jasno. (...) Mi, naprotiv, vjerujemo da istina i činjenice oslobađaju i čine vedrijim čovjekov um." Cijela bi ova knjiga imala smisao da je u njoj samo ta, oslobađajuća riječ vjerovanja: "vjerujemo da istina i činjenice oslobađaju i čine vedrim čovjekov um."

Ali mnogo je važnije ovo što slijedi: "U traganju za povijesnom istinom i nastojanju da četnički zločin u ramskom kraju sagledamo što vjernije i u širem povijesnom kontekstu, naše sjećanje ima i drugo važno značenje. Radi se o skrivenoj napasti da se u svakim sjećanjima više zadržavamo na zlu

počinitelja nego na žrtvama i njihovoj patnji. Tako se dovedimo u opasnost da žrtve postanu puki brojevi, bez imena i lica, i da svojoj spomeničkoj perspektivi oduzmemo humanističku, ali i vjerničku nadu. Time se u konačnici više zarobljavamo zlom drugih, a manje nadahnjujemo dobrom koje oslobađa. A nemamo ni pravo odgovornost za zajedničku budućnost prepuštati generacijama koje dolaze. Treba jasno kazati kako, na žalost, postoji nemali broj onih koji naša sjećanja i spomeničku kulturu žele reducirati samo na mitsku prošlost, u kojoj smo mi jedine žrtve. U takvom viktimološkom krugu samosažaljenja, umanjuje se mogućnost prelaska vlastitih uskih granica i prepoznavanja patničkoga lica i onih drugih. Sjećanja nikako ne bi smjela voditi u osvetu, niti nas pasivizirati za odgovorno društveno djelovanje. Ako ne iskoračimo iz samosažaljenja i ne postanemo osjetljivi na patnju drugih, naša će memorija opasno oboljeti."

U vjerskome diskursu, ovo se zove proročki govor, u svjetovnom diskursu, to su riječi onoga koji se, naprosto, želi sjećati. U ovoj knjizi te riječi su nepotpisane, iza njih stoji fratarski anonim, one su zajedničke, i na vrlo jednostavan način objašnjavaju čemu kultura sjećanja. Da bi nam bilo lakše. A lakše nam može biti samo ako postanemo osjetljivi na patnju drugih.

Ova je knjiga jedinstvena u hrvatskoj i bosanskohercegovačkoj kulturi. Nema druge takve, i slabe su prilike da bi je skoro moglo biti. Njome Ramljaci upućuju gestu svojstvenu velikim kulturama, poljskoj i njemačkoj, recimo, i svojim povijesnim, zavičajnim i porodičnim traumama nalaze mjesto u tradiranju žive kulture, i u rečenici koja je tako tragično tačna: "Ako ne iskoračimo iz samosažaljenja i ne postanemo osjetljivi na patnju drugih, naša će memorija opasno oboljeti." Nakon te rečenice, čovjek se nekako identificira s ljudima koji su je istakli na svome spomeniku, na svojoj knjizi mrtvih. Meni rođenom i odrođenom u Bosni i Hercegovini, u imenu te moje zemlje najednom najdraži biva veznik. I zbog Rame i zbog onoga što riječca "i" metaforično predstavlja. Mi i oni drugi. I naša sjećanja. U vezniku "i", naša su sjećanja.

Bez oprosta za Dražu

A je li Ivo Bulaja, koji je preživio da bi svjedočio, po nagovoru fratara oprostio Draži Mihailoviću? "I onda on (fratar, op.aut.) posle kaže: 'Ne mereš se ispovedit!' Kažem: 'Dobro. Kad ne mere, ja odo.' E kaže: 'Sačekajder malo!' I 'nako šutio ja jedan minut i on. On kaže: 'Dobro! Ja ću te prikrizit i ispovidam te, ali jopet ti nemoj zla nikomu načinit.' 'Nikomu živom ja neću zla pomislit, ne li učinit! Znam ja da je to grij. Ako ima čovik karakter, da je grijota nekomu nešto zla učinit. Niti mrzim koga, svak mi je prijatelj, samo on šta je uradio od mog oca, šta od moga svega!' Eto, to toliko. Tako mi je taj pratar sve ispito i očito."

Ova je knjiga jedinstvena u hrvatskoj i bosanskohercegovačkoj kulturi. Nema druge takve i slabe su prilike da bi je skoro moglo biti